

Om riddereer of zielenheil? De Pruisenreizen van de Noord-Nederlandse adel in de veertiende eeuw

J.A. Mol

In het jaar des Heren 1322 kwamen veel edellieden en graven uit het Rijnland met hun ridders naar Pruisen. Samen met hen en met de gehele legermacht van de Duitse Orde in Kulmerland trok frater Fridericus van Wildenberg namens de grootmeester 's winters het gebied Wayken binnen. Plunderend en brandstichtend verwoestten ze een burcht en richtten daarbij zo'n slachting onder de bevolking aan dat niemand van het mannelijke geslacht eraan ontsnapte...

Zo geeft, vrij vertaald, de kroniekschrijver Petrus von Dusburg weer hoe een van de krijgstochten naar het nog heidense Litouwen in zijn tijd verliep.¹ Soortgelijke verslagen zijn er legio. Pruisenreizen heetten deze expedities,² die tenminste tweemaal per jaar werden gehouden en waaraan een menigte adellijke heren uit West-Europa deelnam. Volgens de Duitse deskundige Werner Paravicini, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw het fenomeen uiterst grondig heeft bestudeerd, zijn er tussen 1305 en 1409 zo'n kleine 300 van opgezet.³ De ridderorde door wie ze georganiseerd werden, noemde de mannen die er van buiten aan meededen *peregrini* (pelgrims) of *crucesignati*: kruisvaarders dus, hoewel ze niet letterlijk met een kruis getooid waren. Lange tijd werden de Pruisenreizen niet als kruistochten beschouwd. In de traditionele standaardwerken van Steven Runciman en Hans Eberhard Mayer zal men er tevergeefs naar zoeken.⁴ Maar de huidige nestor van de kruisvaarthistorici, Jonathan Riley-Smith, is ruimhartiger. Hij rekent de Pruisenreizen tot de 'perpetual crusade in Prussia and Livonia', ook al

¹ *Petrus von Dusburg, Chronik des Preussenlandes*, K. Scholz en D. Wojtecki ed. (Darmstadt 1984) cap. 340.

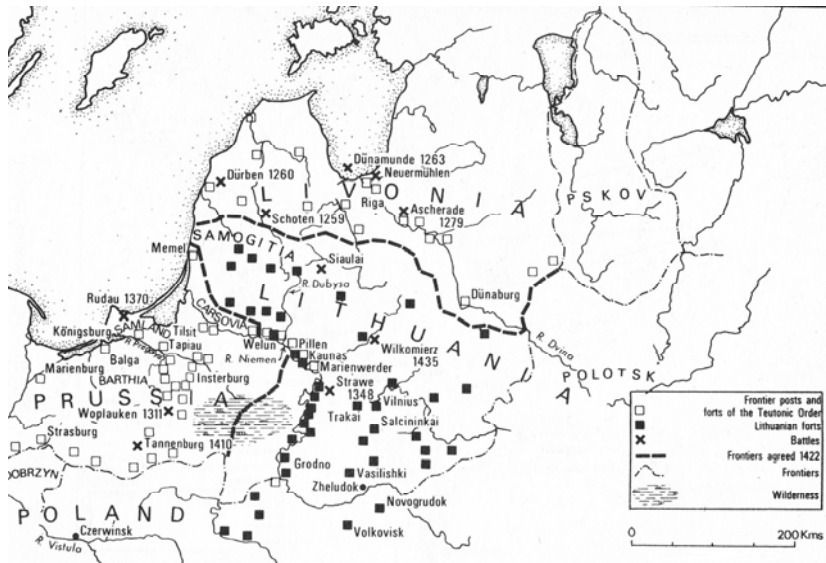
² In de oudere Duitse literatuur heeft men het vaak over 'Litauerreisen'; niet onterecht omdat de expedities, hoewel vanuit Pruisen (en soms ook Lijfland) opgezet, altijd Litouwen als doel hadden. Men begreep de tochten zeker niet als het komen en gaan naar Pruisen en terug.

³ W. Paravicini, *Die Preussenreisen des Europäischen Adels I* (Sigmaringen 1989) 20-41.

⁴ S. Runciman, *A history of the Crusades III, The Kingdom of Acre and the Later Crusades* (Cambridge 1954); H.E. Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge* (Stuttgart 1965) 256 e.v.

werden de expedities niet elk apart door de paus gesanctioneerd en werd er evenmin op diens gezag steeds opnieuw tot deelname opgeroepen.⁵

Mogen we de participanten als kruisvaarders beschouwen, zo luidt dus de vraag. In dit opstel probeer ik het antwoord dichterbij te brengen door de Pruisengangers uit de Noordelijke Nederlanden te volgen. Dat waren er relatief veel, wat opmerkelijk is omdat de bewoners van onze streken vóór 1300 juist weinig enthousiasme voor de Baltische kruistochten lijken te hebben opgebracht. Over het waarom en hoe van hun deelname valt het nodige te vertellen omdat er relatief veel bronnenmateriaal in de vorm van rekeningen bewaard is gebleven, waarvan dankbaar gebruik gemaakt is door Paravicini. Veel van de hiernavolgende gegevens zijn dan ook ontleend aan zijn standaardwerk.

Kaart 1. Pruisen, Litouwen en Lijfland; ca.1422.

Eric Christiansen, *The Northern Crusades* (Harmondsworth 1997) xxiv.

⁵ J. Riley-Smith, *The Crusades. A Short History* (Londen 1987) xxx, 214; vgl. echter zijn kruistochtdefinitie met haar nadruk op het penitentiële karakter van de deelname en het belang van legitimatie door de paus, waarin de expedities naar Litouwen op het eerste gezicht niet lijken te passen: J. Riley-Smith, *What Were the Crusades* (Londen 1977).

Geopolitieke achtergrond

Twee data zijn belangrijk: 1283 en 1291. De eerste markeert het einde van de verovering van Pruisen en Lijfland onder leiding van de Duitse Orde. De tweede staat voor de val van Akko en daarmee voor het einde van de kruisvaarderstaten in de Levant. De geestelijke ridderorden, die het hoofdaandeel in de verdediging ervan hadden gehad, hadden uit het debacle van 1291 niet meteen de consequentie uit getrokken dat ze hun werkveld moesten verleggen. Integendeel, ze hebben in Cyprus en Venetië lang gewerkt aan plannen om Jeruzalem opnieuw te bevrijden en daartoe voet aan de grond in Palestina, Libanon of Syrië te krijgen. En ze wachtten tot de paus een nieuwe algemene kruistocht of *passagium generale* zou afkondigen. Toen dit echter niet van de grond kwam en de Tempeliers bovendien in 1307 door de Franse koningen werden gearresteerd op beschuldiging van ketterij was het voor de andere orden zaak om de bakens te verzetten. De Johannieten zetten hun verovering van Rhodos met kracht door en de Duitse Orde verplaatste in 1309 haar hoofdkwartier naar Pruisen. Daar konden de ridderbroeders zich nu concentreren op het veroveren van het nog heidense Litouwen. Want dat land vormde met zijn territorium Zemaiten langs de benedenstroom van de rivier de Memel (Njemen) een wig tussen de inmiddels christelijke gebieden van Pruisen in het zuidwesten en Lijfland (ruwweg het huidige Letland met delen van Estland) in het noordoosten.

De in 1190 in het Heilige Land gestichte Duitse Orde was aanvankelijk alleen in Pruisen actief geweest. Haar leiders hadden daar na 1231 een eigen ordestaat gevestigd. Ze hadden er de heidense bevolking onderworpen en daarbij andere in de heerschappij geïnteresseerde partijen weten uit te schakelen. Echt makkelijk was dat niet geweest, want de inheemse Prussen waren een paar keer in opstand gekomen. De Orde had hun verzet alleen kunnen breken met hulp van uit het westen toegestroomde kruisvaarders.

In Lijfland had zich een soortgelijke ontwikkeling voltrokken maar dan een paar decennia eerder, met de bisschop van Riga als de belangrijkste christelijke machthebber. Deze kerkvorst had zich bij laten staan door een eigen ridderorde: die van de Zwaardbroeders. Maar deze *militia* had in 1235 in een veldslag meer dan de helft van haar leden verloren en was toen gedwongen geweest een fusie met de Duitse Orde aan te gaan. Bijgevolg had de Duitse Orde ook in Lijfland tal van burchten met de bijbehorende

territoria in haar bezit gekregen. Zodoende beheersten de broeders met het zwarte kruis omstreeks 1300 een flink stuk Oostzeekust, van Danzig (Gdansk) in het westen, tot ver voorbij Riga in het noordoosten. Behalve Thorn (Torun) aan de Weichsel en Marienburg (Malbork) aan de Nogat waren zwaartepunten daarbij Koningsbergen (Kaliningrad) in Oost-Pruisen, Memel (Klaipeda) aan de monding van de Njemen en Riga, aan de monding van de Dwina.

Hun nieuwe tegenstanders, de Litouwers, waren een Baltisch volk dat verwant was aan de inmiddels gekerstende Prussen, Lijven en Letten. Ze waren echter groter in aantal en beter in staat zich te handhaven. Sterker nog, Litouwen was sinds de late dertiende eeuw een staat in opkomst. Het beheerste vanaf 1361 zelfs een tijdlang Kiev in de huidige Oekraïne. Zijn machtsbases bevonden zich langs de bovenloop van de Memel en de Neris, in Kaunas, Trakai, Vilnius en Grodno. Het door boeren bevolkte Litouwse land werd beheerst door een elite van bereden krijgers die plundertochten ondernamen om met roofgoed en slaven de machtsposities van hun 'kleinkoningen' (*reguli*) en grootvorsten te versterken. Als zodanig deden ze ook regelmatig invallen in Pruisen en Lijfland. In militair opzicht deden de Litouwers nauwelijks onder voor de broeders van de Duitse Orde. Ze namen snel alle westerse innovaties van hen over: baksteen voor hun burchten, maliënkolders voor hun ruiters en kruisbogen voor hun schutters. Hooguit waren hun paarden van kleiner formaat dan de strijdrossen van de Duitse Orde.

Het volk kende een krachtig beleefde natuurreligie, waarover bij gebrek aan geschreven teksten weinig bekend is. Zolang ze hun politieke autonomie konden bewaren was er voor de Litouwers geen reden hun eigen goden in te wisselen voor die ene van het christendom. Verschillende grootvorsten, zoals Mindaugas, lieten zich weliswaar vlot bekeren in het kader van allianties, maar zetten de missionarissen even makkelijk het land weer uit als de bondgenootschappen in kwestie hun nut voor hen verloren hadden. Voor de Duitse Orde had dit het voordeel dat Litouwen als een heidense vijand geafficheerd kon worden die de christenheid van alle kanten bedreigde. In 1386 verviel dit argument toen grootvorst Jogaila, alias Jagiello, voorgoed het katholieke geloof aannam om daarmee de Poolse koningskroon te winnen en als Wladislaw IV leiding te geven aan een verenigd koninkrijk Polen-Litouwen.

Strijd met Litouwen en het begin van de westerse hulp

Omdat Lijfland, Pruisen en ook Polen geregeld met Litouwse raids te maken kregen, was het voor de Duitse Orde niet moeilijk westerse steun te krijgen voor haar streven Neder-Litouwen te veroveren. Haar propagandisten bij de Curie stelden dat als de christelijke staten in de steek gelaten zouden worden, deze de een na de ander aan de agressieve heidenen ten prooi zouden vallen. Een soort dominotheorie dus. De Orde werd door de paus als kruistochtondernemer erkend en beschikte daardoor sinds 1245 over een reeks aflaatlicenties. Voortbouwend op de traditie trok zij aanvankelijk vooral gewapende pelgrims uit Bohemen en het oosten van het Duitse Rijk. Na 1320 stroomden er echter in toenemende mate ook adellijke kruisvaarders uit het Rijnland toe.⁶

De mobilisatie-inspanningen werden daarbij gericht op individuele vorsten en hoge edellieden met dienstmannen en geassocieerde ridders. Het is begrijpelijk dat de Orde geen pogingen deed de pauselijke kruistochtmachinerie in beweging te brengen voor het organiseren van een ultieme veroveringscampagne. Behalve dat de tegenstander niet tot de verbeelding van het grote publiek sprak, was het terrein ongeschikt voor kruistochtlegers van 100.000 man en meer. Alleen strijdgroepen van hooguit een paar duizend ruiters konden het wagen diep in het Litouwse boslandschap door te dringen met zijn moerassen, meertjes en kronkelende rivieren.

Achteraf bezien bleek het aanspreken van alleen de professionele krijgers een schot in de roos omdat zij in deze periode tijd te over hadden. Tot het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog waren er in de vroege veertiende eeuw weinig grote oorlogstheaters waar eer, roem en buit te behalen viel – buiten de talrijke lokale veten dan. De zomerreizen trokken na 1337 vooral deelnemers wanneer er elders niet gevochten werd. Voor de winterreizen was er altijd genoeg animo, simpelweg omdat tussen november en maart het Europese bedrijfsbedrijf gewoonlijk stil lag. Zodoende konden de Pruisenreizen vanaf 1325 ook rekenen op deelname door hoge heren uit de Nederlanden, Frankrijk, Italië, Engeland en zelfs Schotland.

⁶ Paravicini, *Preussenreisen* I, 25-26.

Het militaire aspect: effectiviteit, winst en verlies

Het ging dus om krijgstochten waarbij de Orde steeds een belangrijk deel van haar strijdkrachten inzette, bijgestaan door gasten. Er waren verschillende soorten reizen. De belangrijkste waren de (ver)woestingsreizen ('Verheerungsfeldzüge'), de belegeringsreizen en de bouwreizen. Het eerstgenoemde type werd het vaakst georganiseerd en richtte zich op plunderen en brandschatten. Het tweede was bedoeld om per campagne één of meer burchten te veroveren en van een bezetting te voorzien. Het derde had als doel om in korte tijd in vijandelijk gebied een burcht te bouwen en tegelijkertijd de Litouwse strijdmacht op afstand te houden. Daarnaast werden er nog geregeld landweertochten ondernomen als reactie op invallen van Litouwers in het eigen territorium.

In het midden van de veertiende eeuw leek de systematische burchtbouw vanaf de kust stroomopwaarts langs de Njemen gaandeweg succes op te leveren. Onder grootmeester Winrich von Kniprode beheersten de ordebroeders effectief Neder-Litouwen en tegen 1380 leek de definitieve onderwerping van Boven-Litouwen binnen handbereik. Twee omstandigheden stonden die echter uiteindelijk in de weg: de boven al genoemde personele unie van Litouwen met Polen sinds 1386, en de toepassing van vuurgeschut door de Litouwers. De Orde kreeg steeds meer moeite de met kanonnen verdedigde Litouwse burchten in te nemen terwijl de Litouwers er met hun korte aanvoerlijnen steeds beter in slaagden de ordekastelen afbreuk te doen. Uiteindelijk moest een grote veldslag de beslissing brengen, en die zou negatief uitpakken voor de Duitse Orde. Bij Tannenberg op de grens van Pruisen en Polen werd in 1410 de met huursoldaten en kruisvaarders uit het Westen versterkte riddermacht van de Orde verpletterend verslagen door het getalsmatig superieure leger van Litouwen en Polen. Het jaartal 1410 markeert daarom globaal het einde van de Pruisenreizen, hoewel het fenomeen van religieus gemotiveerde en gesanctioneerde riddertochten zich nadien wel voortzette in de Hussietenreizen richting Bohemen.⁷

⁷ In een recent opstel signaleert Werner Paravicini dat na 1410, tot diep in de jaren twintig nog steeds groepen religieus gemotiveerde edelen uit het westen geregeld naar het oosten trokken om te vechten, niet tegen heidenen – want die waren er inmiddels niet meer – maar tegen ketters; 'Von der Preussenfahrt zum Hussitenkreuzzug' in: B. Jähnig ed., *Beiträge zur Militärgeschichte des Preussenlandes von der Ordenszeit bis zum Zeitalter der Weltkriege* (Marburg 2010) 158-212: 151-152.

Het spreekt voor zich dat de bouw- en belegeringsreizen meestal in de zomer werden ondernomen. Zij werden letterlijk grootscheeps aangepakt omdat er een massa materiaal op boten mee de rivier op moest worden gevoerd. De legers die dan het veld introkken konden wel een omvang van 5000 man bereiken, waarbij een substantieel deel, variërend van een tiende tot een derde, uit ridders van buiten bestond. De winterreizen waren per definitie alleen plunder- en brandschattingstochten. Ze waren veel kleinschaliger en werden te paard ondernomen, met een paar honderd tot even over de duizend man. Had men na het doortrekken van de grensbossen eenmaal het vijandelijk gebied bereikt, dan werden daar kleine basiskampen ingericht van waaruit systematisch de omgeving werd afgestruind.

Zo'n reis werd als een succes beschouwd wanneer er veel mannen gedood, veel boeren gevangen en veel vee en andere buit meegevoerd waren. In 1371 bijvoorbeeld leverde een 'gute Reise' van de Lijflandse broeders 531 stuks vee en 723 paarden op.⁸ Meer was er overigens niet te halen want buiten de grote Litouwse burchten waren geen luxegoederen te vinden. Bij zulke ondernemingen kwam het zelden tot een confrontatie met beroepskrijgers van de tegenstander. Hun tactiek was het om zich terug te trekken en de tijd af te wachten om al dan niet uit wraak zelf ook zo'n plunderexpeditie in Lijfland of Pruisen te organiseren. In beide gevallen was de boerenbevolking het slachtoffer. Zij werd hard en genadeloos getroffen. Veel gevangenen werden als slaven op de landbouwbedrijven van de Orde ingezet.

Bij het verdelen van de buit door de Duitse Orde werden de meer voorname gasten doorgaans ook met een portie bedacht. Het was zelfs gewoonte een paar heidenen als souvenir mee naar huis te nemen. Hertog Willem van Gelre bijvoorbeeld, hield aan zijn tochten niet minder dan dertien Litouwse mannen en vrouwen over, waarvan hij een aantal in zijn huishouding te werk stelde en een ander deel op den duur terugstuurde.⁹ Daarnaast verwekte hij een bastaardzoon bij een niet-christen, Willem *die Heyden* genaamd, later Willem *Sonderlant*, die hij in 1394 naar Gelre voerde om hem een christelijke opvoeding te laten volgen. De Friese hoofddeling Rienck Bockema nam na zijn deelname aan het beleg van Grodno begin 1393 twee jongens mee, van wie er eentje in het later door hem gestichte

⁸ E. Christiansen, *The Northern Crusades* (Harmondsworth 1997) 171.

⁹ G. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992) 246.

Windesheimer klooster Thabor bij Tirns zou intreden.¹⁰ Bockema legde op dezelfde tocht trouwens ook de hand op een Mariabeeld (Litouwen was toen al gekerstend) dat hij in Sneek in de Sint Antoniuskerk van het gasthuis liet plaatsen. Overigens woog de buit in geen enkel opzicht op tegen de gemaakte kosten. Dat gold zowel voor de Orde als voor de gasten. ‘All diese Leute (...) kehrten hochverschuldet heim’, zo concludeert Paravicini duidelijk in zijn hoofdstuk over de financiële aspecten van de Pruisenreizen.¹¹ Zelfs de voor geld aangenomen dienstmannen moesten naderhand vaak een hypotheek nemen om hun in Koningsbergen en Danzig bij de Orde of bij lokale geldschietters opgenomen bedragen te kunnen terugbetalen.

De naar ons gevoel weinig eervolle ‘Verheerungsreisen’ hadden tot doel het land woest te leggen en voor een aantal jaar te voorkomen dat de vijand er inkomsten uit trok. Ze waren allermint een Baltisch fenomeen, ook al hadden de inheemse volken er zich al eerder van bediend om elkaar te treffen. Ze werden ook in het Heilige Land toegepast, in Spanje tegen de Moren, maar even zo goed in West-Europa bij het uitvechten van vetes en in de slepende oorlog tussen Frans en Engelsen.¹² Het heeft dus weinig zin te vragen naar wie er mee begonnen was. Voor de deelnemers gold het te paard achternazitten van slecht bewapende boeren overigens wel degelijk als ridderlijk. De uitdaging zat hem meer in de ontbering, het overleven van de winterse kou en het ploeteren door dichte en waterrijke bossen dan in het risico van wapengekletter. Als dat zich aandiende gingen de Pruisenreizigers het allermint uit de weg. Wie in handen van de Litouwers viel – zo spannend was het dan ook wel weer – kon rekenen op de marteldood. Gevangen tegenstanders, en zeker ordebroeders, werden door de Litouwers aan hun goden geofferd, al raakte na 1350 ook bij hen de gewoonte in zwang om losgeld te vragen voor voorname gevangenen. In het algemeen vielen er onder de westerse Pruisengangers echter weinig doden en gewonden als gevolg van militaire weerstand door de Litouwers.¹³

¹⁰ B. van Haersma Buma, ‘Rienck Bockema, Fries strijder in Litouwen’, *De Vrije Fries* 88 (2008) 139-166: 158-160.

¹¹ W. Paravicini, *Die Preussenreisen des Europäischen Adels II* (Sigmaringen 1995) 251 e.v.

¹² N. Housley, ‘The Crusading Movement, 1274-1700’ in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford History of the Crusades* (Oxford 1999) 259-291: 272 e.v.

¹³ Paravicini, *Preussenreisen II*, 121.

Nederlandse deelnemers

De eerst bekende Nederlandse Pruisenreiziger was graaf Willem IV van Holland-Henegouwen. Hij deed op negentienjarige leeftijd mee aan de winterreis van 1336-1337 om voor het eerst wapenfeiten in het echt te kunnen verrichten.¹⁴ Zijn expeditie werd gefinancierd met een bede die zijn vader het volk van Holland en Henegouwen had mogen vragen voor Willems ridderslag in november het jaar tevoren. Willems gevolg telde niet minder dan 104 man, onder wie een groot aantal Henegouwers en Rijnlanders plus zo'n twintig ridders uit Holland en diverse mannen uit Vlaanderen, Gelre en Brabant. Onder de Hollanders treffen we heren van Arkel, Benthem, Heemskerk, Liesveld en nog wat andere illustere namen zoals Abcoude, Brederode, Drongelen, Matenesse en Oudshoorn. Zij maakten zo kennis met de ridderlijke reispassie van het Henegouwse huis.

De raid moet naar meer hebben gesmaakt want eind 1343 trok Willem na een pelgrimstocht naar Jeruzalem, vanuit Venetië over de Alpen opnieuw naar Pruisen, alwaar hij op 6 januari in Thorn aan de Weichsel arriveerde. In Koningsbergen doodde hij vervolgens weken de tijd met feesten, dobbelspel en hoofse praal. Van 19 februari tot 3 maart trokken hij en zijn mannen mee met een korte expeditie naar Litouwen, waarbij dan wel een van zijn *cnapen* om het leven kwam. Op 10 maart aanvaardde hij de terugreis en op 8 april was iedereen weer in Den Haag. Een jaar later was Willem opnieuw van de partij, met dezelfde personen in zijn gevolg. Deze keer kon er niet op heidenen gejaagd worden omdat de krijgstoct vanwege de vroeg inzettende dooi voortijdig afgebroken moest worden. Had de vechtlustige Willem IV in augustus 1345 niet de dood gevonden in de noodlottige slag bij Staveren tegen de Friezen, dan was hij ongetwijfeld nog vaak naar Pruisen teruggekeerd.

In 1353-1354 werd de door hem ingezette traditie voortgezet door zijn neef en opvolger, graaf Willem V. Over diens tocht zijn geen nadere details bekend. Heel anders is dat met de twee reizen van Jan van Blois uit Schoonhoven, in 1362-1363 en 1368-1369, waarvan uitvoerige rekeningen bewaard gebleven zijn. Als kleinzoon van Jan van Beaumont was heer Jan nauw verwant aan de graaf en kon hij het zich permitteren een grote staat te voeren. De eerste keer voerde hij 23 strijders mee, de tweede keer zelfs 50. In beide gevallen betrof het een bont gezelschap met Henegouwers,

¹⁴ A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 318-320.

Brabanders, ridders uit Gulik en Keulen, maar zelfs ook Fransen en een paar man uit Napels. Na hem werd de Hollandse eer nog éénmaal vertegenwoordigd, door graaf Willem VI van Oostervant, in 1386-1387. Deze ging toen op pad om zijn in 1385 verworven riddertitel te bewijzen op de winterreis. Veel kans daartoe heeft hij overigens niet gekregen want de tocht ging niet door omdat de sneeuw te hoog lag.

Op dezelfde wijze was juist een paar jaar eerder, in de winter van 1383-1384, zijn zwager Willem III van Gulik, naar het oosten getrokken voor zijn eerste tocht. Deze mocht zich sinds 1377 hertog van Gelre noemen, nadat hij de bovengenoemde Jan van Blois het onderspit had laten delven in de strijd om de erfopvolging van het Gelderse huis. Hij bereikte Pruisen echter niet omdat hij halverwege de reis vernam dat Brabanders zijn hertogdom binnengevallen waren. Eind 1385 zette hij zich daarom voor de tweede keer in beweging. Ditmaal kwam hij wel in Koningsbergen aan maar kon hij geen heldendaden verrichten vanwege de vroege dooi. Hij wachtte een jaar en moest begin 1387, tegelijkertijd met de graaf van Oostervant, in Pruisen opnieuw meemaken dat de tocht afgeblazen werd wegens ongunstige weersomstandigheden. Wilde hij toch iets ridderlijks presteren, dan kon hij niet anders dan eind 1388 opnieuw naar het oosten rijden. Deze vierde keer had hij de pech dat hij met zijn mannen in Pommeren door roofridders in een hinderlaag werd gelokt om in het kasteel Falkenburg in de Neumark te worden opgesloten.¹⁵ De jonge Gelderse vorst kwam pas na buitengewoon veel moeite van de kant van de Duitse Orde vrij: de grootmeester van de Duitse Orde heeft hem tweemaal laten ontzetten – tegen zijn zin omdat hij zijn gijzelnemers zijn woord had gegeven. Dit handelen volgens de erecode van zijn tijd is hem uiteindelijk op het lieve sommetje van 8000 mark aan losgeld en logementskosten komen te staan.

Diezelfde code eiste van hem dat hij ten vijfden male oostwaarts moest trekken om zijn in 1371 gedane kruistochtgelofte in te lossen tot eer van God en Sint Joris. Dat deed hij in 1392-1393, nadat hij eerst formeel toestemming had gevraagd aan zijn leenheer koning Richard II van Engeland, die hem deze vermeerdering van eer (*incrementum honoris*) uiteraard niet wilde onthouden.¹⁶ Hij werd daarbij vergezeld door niet minder dan 111 man, onder wie de al genoemde Sneker hoofdeling Rienck Bockema en de olderman van Bolsward Juw Juwinga, die in 1396 het Friese leger tegen Albrecht van Beieren zou aanvoeren. Eindelijk heeft hij zich toen kunnen

¹⁵ Nijsten, *Hof van Gelre*, 105-106.

¹⁶ Over deze en volgende tochten, zie Paravicini, *Preussenreisen* I, 60-66.

uitleven want de reis ging nu echt door en voerde naar de burcht Grodno aan de Njemen. Na zijn terugkeer schreef hij vol trots dat hij ‘een slot in het heidense land heeft kunnen veroveren’.¹⁷

Het moet hem geïnspireerd hebben nog eens het avontuur te zoeken want in de herfst van 1395 liet hij zijn hofhouding een nieuwe reis voorbereiden. Een schip met wijn en specerijen werd vooruit gezonden en heer *Jan van Numerade van der Duytscher Oerden* en Jan van Vossem kregen opdracht om de route te verkennen en kwartier te maken in Koningsbergen. Het kwam aldaar begin 1396 wel tot een raid, maar die moest halverwege worden afgebroken omdat men in de hoge sneeuw niet vooruit kon komen. In 1399-1400 ondernam de hertog nog een laatste tocht, die vanwege een halverwege opgelopen ziekte geen succes voor hem werd. Hij keerde op 8 januari 1400 terug op een overdekte wagen, onder begeleiding van de lijfarts van de grootmeester.

Met deze zeven reizen was hertog Willem de kampioen van de Nederlandse Pruisengangers. Het kan zijn dat een of meer Nederlandse ridders van lagere komaf vaker in Pruisen is geweest – waarschijnlijk is dat echter niet. Van de roemrucht Daniël van der Merwede is bekend dat hij viermaal aan de zijde van de Duitse Orde heeft gevochten.¹⁸ Eén van zijn tochten ondernam hij als gastridder van Jan van Blois. Voor de andere reizen geldt dat hij ze niet in een vorstelijk of hoog-adellijk gevolg heeft volvoerd. Onder de wapenseries in het *Wapenboek Bellenville*, die vermoedelijk vervaardigd zijn ter herinnering aan diverse Pruisenreizen tussen 1340 en 1385, vinden we de wapens van een flink aantal Hollandse edelen die niet in de reisrekeningen van de besproken hertogen en graven vermeld worden.¹⁹ Zo zijn er vast meer Nederlandse liefhebbers geweest die voor eigen rekening deelgenomen hebben. Hun aantal is alleen lastig te bepalen bij gebrek aan bronnen. Alles overziende zou ik voorlopig willen concluderen dat de sterk Nederlandse participatie aan de Pruisenreizen in de periode 1335-1400 vooral het resultaat was van vorstelijke initiatieven en tradities, die op hun beurt voortkwamen uit de integratie van de Hollands-Henegouwse en Gelders-Gulikse huizen in de internationale hoogadellijke ridderscultuur.

¹⁷ Nijsten, *Hof van Gelre*, 106.

¹⁸ *Ibidem*, 52-53.

¹⁹ Janse, *Ridderschap in Holland*, 321-322.

Ridderlijke representatie

Uit de reisrekeningen blijkt dat zowel de vorsten en ridders veel waarde hechtten aan uiterlijk vertoon ten tijde van het verblijf in Pruisen voor en na de eigenlijke expedities. Dat gold ook voor de ordeleiding. Bij de binnenkomst in Pruisen stond voor degenen die op eigen kosten kwamen een bezoek aan de Mariënburg (Malbork) op het programma. Dit reusachtige kasteelcomplex, dat als hoofdkwartier van de Duitse Orde fungeerde en nog steeds overeind staat, maakte destijds veel indruk op de reizigers. Buiten het centrale conventskasteel omvat het een enorme voorburcht, met daarbinnen een fraai eigen paleis voor de grootmeester en een groot aantal ontvangstgebouwen, waaronder een grote eetzaal (de ‘Grosse Remter’). Hier werden de gasten met een maal onthaald, waarbij ze ook geschenken van de grootmeester overhandigd kregen, in de vorm van paarden, valken, kruisbogen e.d. Onderdak werd hun daar echter niet aangeboden.

In Koningsbergen was hun verblijf evenmin door de Orde geregeld. Ze namen hun onderdak in diverse herbergen, ieder naar zijn stand en mogelijkheden. De hoge heren logeerden eerste klas, de dienstmannen op tweesterren niveau en het personeel in ‘gemene taveernen’. De rekening van Jan van Blois over 1363 laat zien dat zijn gastridder Daniël van der Merwede niet tevreden was met het hem toegewezen bierhuis. Voor hem moest een meer passend etablissement gezocht worden. Voor het publiek was overigens meteen duidelijk wie waar verbleef want de Pruisenreizigers hadden de gewoonte hun heraldische wapens op geschilderde borden aan de gevels op te hangen.²⁰

Uiteraard nodigde men elkaar uit voor feesten en partijen. De landmaarschalk, die aan het hoofd stond van de ordeburcht ter plaatse, inviteerde de voornaamste deelnemers altijd wel een keer voor de maaltijd in de refter. Maar de vorsten gaven de toon aan en deden de meeste uitgaven. Jan van Blois onthaalde in 1363 tussen 22 januari en 13 februari niet minder dan negen groepen ridders, in grootte variërend van 6 tot 28 man. Dat liet hij doen per herkomstregio: de Champagne, Baden, Vlaanderen en Brabant, Bourgondië, Meissen en Bohemen, etc. Het lijkt erop dat geen voornamen, in Koningsbergen verblijvende Pruisenreiziger door hem werd overgeslagen. Bij zulke diners was er muziek van trompetters en pijpers, die soms in het gezelschap waren meegekomen maar

²⁰ Paravicini, *Preussenreisen* I, 335.

ook ter plaatse wel werden ingehuurd. Er werd voor vertier gezorgd door speellieden, voordrachtskunstenaars en potsenmakers. Over en weer werden geschenken uitgewisseld en er werd met kostbaarheden gepronkt. Jan van Blois bijvoorbeeld liet in 1369 in Koningsbergen een luxe vitrine voor zijn zilveren bestek maken om er zijn gasten mee te imponeren.

Los van zulke volkrijke evenementen zocht men elkaar ook in besloten gezelschap op om te dobbelen, te schaken of aan een behendigheidsspel te doen. Zo zat graaf Willem IV in de winter van 1343-1344 geregeld met de dobbelstenen aan tafel met de heren van Agimont, de graaf van Guines en de kamerheer van Tancarville. Bij zulk vermaak werd veel geld ingezet en ging er dus ook wel eens iets mis. Toen op een dag eind 1344 Willem het reusachtige bedrag van 600 gulden van de Hongaarse koning won en de verliezer daarover in woede ontstak, vergrootte hij diens ergernis door op te merken dat zo'n bedrag voor een koning geen probleem kon zijn en dat hij er zelf nauwelijks waarde aan hechtte; wat hij demonstreerde door het geld in het publiek te gooien.²¹

Verder werd de tijd gedood met uitstapjes naar bedevaartsoorden, bijvoorbeeld naar de kapellen van Sint Joris en Sint Antonius in Koningsbergen zelf en naar de Sint Catharinakerk van Arnau. En dan was er altijd nog de mogelijkheid om zolang de reis nog niet aanstaande was, buiten op het platteland te jagen met honden en valken of anderszins. Zo was er veel te doen en kwam men elkaar steeds tegen. De erecode vereiste dat de mannen die elkaar elders in Europa als vijanden bestreden, hier als vrienden met elkaar omgingen. In de praktijk lijkt men zich daar aan te hebben gehouden, al valt het wel op dat de Fransgezinde Jan van Blois geen van de vele Engelsen heeft ontvangen die tegelijk met hem in Pruisen waren. In 1369 moest hij de wapenschilden die hij na zijn vorige tocht had laten maken voor plaatsing in de Koningsberger Dom door nieuwe vervangen omdat ze door Engelsen vernield waren. De verhoudingen konden dus zeker ook gespannen zijn.

De Orde probeerde neutraliteit te bewaren. Haar leiders legden sterk de nadruk op het eervolle karakter van de onderneming voor de adel uit heel Europa. Een van de belangrijkste gelegenheden daartoe bood de zogenoemde 'Ehrentisch' (*mensa honoris*).²² Dat was een plechtig feestmaal, dat meestal gehouden werd kort voordat de reis van start ging. De organisatie werd verzorgd door de landmaarschalk onder auspiciën van de

²¹ Paravicini, *Pruissenreizen* I, 232.

²² *Ibidem*, 314.

grootmeester. Op dit feest waren alle op eigen kosten deelnemende heren welkom. Centraal stond echter het fêteren van twaalf speciaal door de aanwezige herauten uitgekozen ridders die door heel Europa bekendheid hadden verworven met dappere daden. Onder hen werd een rangorde aangebracht. Ze werden elk met lofredes toegesproken en kregen door orderidders in gouden letters het motto *bonneur vinct tout* (eer overwint alles) omhangen. Wie het als ridder zover schopte dat hij aan deze eretafel werd genood, kon rekenen op eeuwige roem in heel Europa. Er zijn overigens slechts 20 namen overgeleverd van zulke helden. Onder hen ontmoeten we toch nog twee Nederlanders: de reeds genoemde Daniël van der Merwede en de minder bekende Jan van den Camp.²³

Ridderevenementen of kruistochten?

Wanneer de Brabantse chroniqueur Jan van Boendale in zijn *Boek van der wraken* (ca. 1346-1351) het over de kruistochten heeft, klaagt hij dat niemand in het gehele christenrijk zich nog om de herovering van het Heilige Land bekommert. Hij moppert daarbij op de koning van Frankrijk en bekritiseert ook de ridders die naar Pruisen gaan. Zij waren er volgens hem alleen maar op uit om wereldlijke eer te verwerven: ‘Si varen som te cleinen baten/ bede in Prusen en in Garnaten [Granada]/ Om te hebben der werelt ere/ Mar om Gode min no mere.’²⁴

Er zijn genoeg historici die met de Antwerpse schepenklerk hebben ingestemd. De fameuze Duitse mediëvist Herbert Grundmann diskwalificeerde de Pruisenreizen als ‘beliebte Rittersport’.²⁵ De Amerikaanse krijgshistoricus William Urban had het in 1980 over parades van verveelde edelen, ‘(...) seeking parties and pageantry in the great brick castles and the magnificent dining halls, and finding excitement in the forests of Lithuania chasing human game’.²⁶ Hun religieuze motieven achtte hij zelfs het noemen niet waard. Dat gaat de meeste deskundigen tegenwoordig te ver omdat uit tal van bronnen blijkt dat *honor* en *devotio* voor de Pruisengangers onlosmakelijk met elkaar verbonden waren.

²³ Paravicini, *Preussenreisen* I, 317.

²⁴ F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken e.a.* (Brussel 1869) 466.

²⁵ Paravicini, *Preussenreisen* II, 111.

²⁶ W. Urban, *The Prussian Crusade* (Lanham 1980) 377.

Bijvoorbeeld in het onder hen populaire genre van de ‘Ereledes’ die sterk de nadruk legden op de dienst van de ridder aan de Heilige Kerk.²⁷ Pas wanneer de ridder meehielp aan het in stand houden, verdedigen en herstellen van de door God ingestelde orde kon hij zaligheid verwerven, zo was de leidende gedachte. Nog steeds gold de door Bernard van Clairvaux benadrukte idee dat alle militaire daden die christenen tegen elkaar verrichtten, de plegers ervan onherroepelijk in de hel voerden.

Voor zover uit de overgeleverde bronnen te achterhalen valt, namen de Pruisengangers deze dreiging uiterst serieus. Alle vorsten hadden eigen kapelaans mee, die ook van alle benodigde uitrusting en boeken waren voorzien. Jan van Blois had naast zijn huispriester op zijn eerste tocht ook de sprookspreker Augustijnken in zijn gevolg, die zich had toegelegd op het uitleggen van theologie aan leken. Hij blijkt in Koningsbergen in een van de bibliotheken van de Duitse Orde legitimerende teksten te hebben overgeschreven om ze in het Nederlands te kunnen omzetten.²⁸ Als de heren het bij alle verstrooiing nodig vonden om naar zo’n man te luisteren, die hen opriep hun leven voor de Kerk op het spel zetten, dan geeft dat wel de ernst van hun intentie en hun gelofte aan. Ze deden hun best de door de paus aan de Orde beschikbaar gestelde aflaten te verwerven en noemden zichzelf zonder aarzeling steeds pelgrims.²⁹ Ook al ontbeerde hun activiteit de massale en eschatologische begeestering van de vroege kruistochtbeweging, ze genoten toch een zekere waardering van het gelovige publiek, getuige het feit dat ze op hun heen- en terugreis geregeld door stadsbesturen als kruisvaarders gehuldigd werden. Ik zou daarom met Housley deze Pruisenreizen op zijn minst als ‘crusading ventures’ of ‘wars of a crusading type’ willen aanduiden.³⁰

²⁷ W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990) 199.

²⁸ G. Warnar, ‘Augustijnken in Pruisen. De drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 101-139: 132-133.

²⁹ A. Ehlers, ‘The Crusade of the Teutonic Knights against Lithuania Reconsidered’ in: A.V. Murray ed., *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500* (Aldershot 2001) 21-44: 30-35.

³⁰ N. Housley, *Contesting the Crusades* (Oxford 2006) 20-21, 130-131.